

Marcin Gońda

MIGRACJE DO KORZENI

Wybory tożsamościowe Polaków
ze Wschodu na studiach
w kraju przodków

MIGRACJE DO KORZENI

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Marcin Gońda

MIGRACJE DO KORZENI

Wybory tożsamościowe Polaków
ze Wschodu na studiach
w kraju przodków

Marcin Gońda – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENT

Sławomir Łodziński

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Aleksandra Urzędowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianuk

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/daseugen

© Copyright by Marcin Gońda, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07513.16.0.M

Ark. wyd. 17,4; ark. druk. 15,75

Wydanie tej książki sfinansowało Narodowe Centrum Nauki
w ramach grantu Preludium IV (nr umowy: UMO-2012/07/N/HS6/01457)

ISBN 978-83-8220-151-2

e-ISBN 978-83-8220-152-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Spis treści

Wprowadzenie	
Edukacja w sytuacji migracji do korzeni	9
Rozdział I	
Polska diaspora w krajach byłego ZSRR	19
1. Polska na mapie globalnych ruchów migracyjnych	19
1.1. Migracje na świecie	19
1.2. Historia emigracji z Polski	22
1.3. Dynamika imigracji do Polski	25
1.4. Wyzwania migracyjne Polski	28
2. Dylematy teoretyczno-definicyjne wokół obecności Polaków za granicą	30
2.1. Diaspora	30
2.2. Migracje powrotne	32
2.3. Polacy w diasporze, czyli kto?	34
3. Sytuacja Polaków w krajach byłego ZSRR	39
4. Polska polityka diasporyczna	42
5. Powroty do Polski po 1989 r.	47
6. Przyjazdy studentów z krajów byłego ZSRR	53
6.1. Umiędzynarodowienie polskiego szkolnictwa wyższego	53
6.2. Studenci polskiego pochodzenia z krajów byłego ZSRR	56
7. Wnioski. Studenci z krajów byłego ZSRR jako podmiot polityki diasporycznej	58
Rozdział II	
Jak badać tożsamość migrantów? Teoretyczno-metodologiczne ramy badań	61
1. Socjologia a problematyka narodowa	61
2. Wokół koncepcji tożsamości	62
2.1. Próba definicji	62
2.2. Tożsamość jednostkowa a tożsamość zbiorowa	64
2.3. Tożsamość narodowa	66
3. Metodologiczne ramy badań	69
3.1. Cele i pytania badawcze	70
3.2. Badanie biografii a migracje	73
3.3. Etapy działań badawczych	75
3.4. Uwagi do zastosowanego podejścia	80
4. Wnioski. Trójfazowy proces migracji do korzeni	82

Rozdział III

Motywy migracji do korzeni	85
1. Dlaczego ludzie migrują do korzeni?	85
2. Identyfikacja i walencja kulturowa a migracje	87
3. Sieci społeczne oraz kapitały społeczny i kulturowy a migracje	89
4. Motywy symboliczne	91
4.1. Powinność wobec starszych pokoleń	92
4.2. Uwiedzenie ojczyzną	97
4.3. Poszukiwanie polskości	99
4.4. Konfrontacja z polskim pochodzeniem	103
5. Motywy instrumentalne	106
5.1. Wykorzystanie nadarzającej się sposobności	108
5.2. Kalkulacja możliwości i ograniczeń	110
5.2.1. Awans edukacyjny i zawodowy	110
5.2.2. Dostęp do studiów wyższych	113
5.2.3. Perspektywy życiowe	114
6. Motywy ucieczkowe	118
6.1. „Ucieczka od” trajektorii cierpienia	118
6.2. „Ucieczka do” możliwości samorozwoju i emancypacji	120
7. Wnioski. Identyfikacja z Polską a motywy migracji do korzeni	125

Rozdział IV

Przyjazd i pobyt w kraju przodków. Między „byciem u siebie” a „obcością”	127
1. Migracja do korzeni jako doświadczenie kryzysowe	127
2. Opuszczenie domu rodzinnego i przyjazd do Polski	129
2.1. Przekroczenie granicy jako nowy etap życia	129
2.2. Wejście w dorosłość	132
3. Początkowe bariery adaptacyjne	134
3.1. Problemy językowe	136
3.2. Warunki bytowe	138
3.3. Relacje z rodakami w Polsce	139
3.3.1. „Swoi” czy „obcy”?	139
3.3.2. Afirmacja dla wschodnich korzeni	141
3.3.3. Weryfikacja polskości	142
3.3.4. Racjonalizacja doświadczeń wykluczania ze wspólnoty	144
4. Próby niwelowania dystansu kulturowego	148
4.1. Nauka języka i kultury	149
4.2. Otwarcie na kontakty międzykulturowe	150
4.3. Przełamywanie (auto)stereotypów	151
5. Adaptacja a transnarodowe sieci społeczne i migracyjny kapitał społeczny	154
5.1. Bliscy w krajach urodzenia	155
5.2. Krewni w Polsce	156
5.3. Inni imigranci z krajów byłego ZSRR	158
5.3.1. Wspólnota losów i doświadczeń	159
5.3.2. Negocjowanie polskości	162
6. Wnioski. „Obcy rodacy” w kraju przodków	164

Rozdział V

Typy tożsamości narodowej w sytuacji migracji do korzeni **167**

1. Kontekstualność i relacyjność tożsamości narodowej	167
2. Tożsamość integralna	169
2.1. Polskość ugruntowana	169
2.2. Polskość obroniona	171
3. Tożsamość podwójna	175
4. Tożsamość niepewna	178
4.1. Polskość zawieszona	178
4.2. Polskość niepotwierdzona	184
4.3. Polskość sytuacyjna	188
5. Tożsamość wielokrotna	191
5.1. Tożsamość europejska	191
5.2. Tożsamość kosmopolityczna	195
6. Bezdomność	200
7. Plany na przyszłość	204
8. Wnioski. Między integralnością a złożonością tożsamości	209

Zakończenie

Polscy studenci z krajów byłego ZSRR w poszukiwaniu własnego miejsca w świecie **213**

Bibliografia	221
Wykaz wykresów i schematów	247
Aneks. Wykaz narratorów	249

Wprowadzenie

Edukacja w sytuacji migracji do korzeni

Wraz z postępującą międzynarodową ruchliwością ludności, możliwą dzięki otwieraniu się kolejnych granic oraz rosnącej dostępności środków szybkiego transportu i komunikacji, zwiększa się grono ludzi, którzy żyją w przestrzeni transnarodowej pozwalającej podzielać im jednocześnie różne tradycje, wzory kulturowe, języki (Basch i in. 1994; Faist 2000; Vertovec 2012). Towarzyszą temu nasilające się w skali globu antynomiczne, acz paralelnie występujące procesy globalizacji i glokalizacji, homogenizacji i heterogeniczności, standaryzacji i indywidualizacji, stabilności i płynności. Znaczenie takich form przynależności jak rodzina, zawód, klasa, naród czy państwo, stanowiących tradycyjne punkty odniesień identyfikacyjnych jednostki, nie są już jednoznaczne i niekwestionowalne. Wobec tak coraz bardziej mnożących się niepewności i alternatyw co do miejsca jednostki w świecie w centrum rozważań nauk społecznych lokuje się pytanie o tożsamość (Bauman 2006; Gergen 2007; Giddens 2010). Ma ono szczególne znaczenie w przypadku grup mniejszościowych, w tym migrantów i członków diaspor, których łączą skomplikowane relacje krewniacze, emocjonalne, polityczne i ekonomiczne zarówno z krajami urodzenia, jak i z krajami imigracji. W dobie silnych powiązań transnarodowych osoby te żyją jednocześnie „tu i tam”, a próby godzenia zobowiązań wobec różnych wspólnot narodowo-państwowych, przy utrzymujących się nierównych relacjach władzy ze społeczeństwami przyjmującymi, niejednokrotnie prowadzą do poczucia ambiwalencji, hybrydalności, wykluczenia (Barth 2004; Appadurai 2005; Brubaker 2006).

Zjawiska te są też częścią doświadczeń Polaków i osób polskiego pochodzenia żyjących poza ojczyzną. Konsekwencją burzliwych dziejów Polski jest pozostawanie poza granicami kraju jednej z większych, bo liczącej nawet 20 mln członków, diaspor na świecie. Jest to wysoce heterogeniczna zbiorowość o różnej sile związku z krajem przodków. W jej skład wchodzi zarówno uczestnicy ostatnich fal emigracji, w tym tej po akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., jak i osoby urodzone za granicą – potomkowie Polaków, którzy dobrowolnie lub przymusowo opuścili kraj w XIX i XX stuleciu (MSWiA 2012; Stefańska 2017). Polska, kraj tradycyjnie emigracyjny, od kilku lat jest jednak też obszarem wzmożonej imigracji. Wśród

cudzoziemców szczególną grupę stanowią osoby polskiego pochodzenia, w tym młodzież przyjeżdżająca na studia. Choć liczba zagranicznych studentów na rodzimych uczelniach jest wyraźnie mniejsza niż w innych krajach UE, to, w ślad za globalnymi trendami, stale się zwiększa (Siwińska 2014). W 2018 r. studiowało w Polsce ponad 78 tys. cudzoziemców (6,4% ogółu studentów). Co dziesiąty z nich legitymował się polskim pochodzeniem (GUS 2019). Najliczniejszą grupę stanowiły osoby wywodzące się z republik poradzieckich, których przodkowie w następstwie XIX- i XX-wiecznych przesiedleń w głąb Rosji (Związku Radzieckiego) i powojennych przesunięć granic państwa polskiego ku zachodowi pozostali poza krajem.

I to właśnie doświadczenia cudzoziemskich studentów i absolwentów polskiego pochodzenia z krajów poradzieckich stanowią przedmiot rozważań niniejszej książki. Koncentruję się w niej na przedstawieniu biograficznych wymiarów jednego z typów migracji powrotnych, w którym to edukacja jest bezpośrednim powodem przyjazdu do kraju przodków. Migracje powrotne definiuje się zwykle jako przemieszczenie się emigrantów (lub ich potomków) do kraju pochodzenia w celu osiedlenia (Gmelch 1980). Z kolei za migracje edukacyjne uznaje się czasowe przemieszczenia ludzi w danym przedziale wiekowym i o wysokim kapitale społecznym w celu zdobycia wykształcenia za granicą (Żołędowski 2010). W przypadku polskiej młodzieży z krajów byłego ZSRR nie można jednak w ścisłym sensie mówić o migracji powrotnej. Są to bowiem kolejne pokolenia tamtejszej polskiej diaspory, które w rzeczywistości nigdy nie wyjechały z Polski, lecz na skutek prześladowań ze strony innych państw i zmian granic ich przodkowie, najczęściej mimowolnie, znaleźli się poza nią. Często są to osoby pochodzące z rodzin wieloetnicznych, migrujące do jedynie częściowo znanego kraju, z którego pochodzi rodzina tylko jednego z przodków. Dlatego na potrzeby poniższych analiz nie eksplorowałem kwestii „powrotów”, lecz koncepcję „migracji do korzeni” (*roots migration*) (Wessendorf 2007). Odnosi się ona do doświadczeń osób przenoszących się do kraju pochodzenia przodków, w którym jednak wcześniej nigdy nie żyły (Gońda 2017a).

Zarówno przekraczanie granic kulturowych i społecznych przez migrantów do korzeni w kraju przodków, jak i kontakt z częściowo lub w ogóle nieznanymi im mieszkańcami Polski analizuję na poziomie mikrosocjologicznym. Główną bazę empiryczną rozważań stanowi kolekcja 60 autobiograficznych wywiadów narracyjnych z wymienioną grupą studentów i absolwentów. Na ich podstawie odtwarzam etapy doświadczenia migracyjnego i życia w kraju przodków oraz implikacje dla tożsamości narodowej i biografii tych osób. W tym celu w toku procesu badawczego staram się odpowiedzieć na szereg pytań badawczych. Po pierwsze, jakie czynniki wpływały na decyzje migracyjne badanych, zarówno te o podjęciu studiów, jak i te dotyczące (ewentualnego) późniejszego pozostania w Polsce, powrotów do miejsc urodzenia czy wyjazdów do krajów trzecich? Jakimi motywami kierowali się w kolejnych etapach doświadczenia migracyjnego? Po drugie,

jak wyglądał proces opuszczania „domu” w krajach byłego ZSRR i „zakorzenia” się w (zakładanej) ojczyźnie? Jakich problemów adaptacyjnych doświadczali badani w czasie przyjazdu i pobytu w Polsce? Po trzecie, czy i jakie działania podejmowali badani, by rozwijać i utrzymywać transnarodowe związki między Polską a krajami urodzenia? W poszukiwaniu odpowiedzi na te pytania nacisk kładę na sposoby radzenia sobie badanych z obcością i marginalizacją w tych dwóch przestrzeniach oraz na podejmowaną przez nich (re)interpretację własnej biografii w odniesieniu do tożsamości narodowej, obejmującą różne sposoby doświadczania krajów urodzenia i kraju przodków. Innymi słowy zatem, po czwarte, interesuje mnie ustalenie, jakie zmiany tożsamości kolektywnej badanych zachodziły w efekcie kontaktu z polskim społeczeństwem? W konsekwencji zamierzeniem końcowym jest ustalenie, gdzie ulokowana jest ich „ojczyzna”? Czy Polska, kraj, do którego przyjechali na studia, jest ich „ojczyzną odzyskaną” czy też – przez analogię do głośnej tezy Erica Hobsbawma i Terrence’a Rangera (2008) o praktykach wynajdywania tradycji – można ją raczej nazwać „ojczyzną wynalezioną”? Stawiam przy tym tezę, że choć motywy symboliczne i ideologiczne, związane z poczuciem przynależności do narodu polskiego, nadal silnie wpływają na przyjazdy młodych Polaków na studia do Polski, to wobec ogólnej rosnącej atrakcyjności kraju dla imigrantów coraz większego znaczenia nabierają jednak względy instrumentalne i pragmatyczne, a polskie korzenie stają się kapitałem do wykorzystania w rozwoju kariery edukacyjno-zawodowej. Niezależnie od pierwotnego stopnia identyfikacji z Polską kluczowe są też różne praktyki i strategie (re)konstruowania tożsamości polskiej, które nie tylko mają umożliwić podjęcie studiów w Polsce, zaadaptowanie się w nowym kontekście kulturowym, ale i znaleźć uzasadnienie dla dalszego pobytu w tym kraju.

Warto jednocześnie podkreślić, że badanych studentów i absolwentów wyraziennie określam mianem „Polaków” lub „osób polskiego pochodzenia”. W literaturze przedmiotu, dokumentach administracji publicznej czy w dyskursie publicznym istnieją duże rozbieżności w opisach rozsianej po świecie diaspory polskiej, wynikające zarówno z różnicy ujęć analityczno-teoretycznych, jak i jej wewnętrznej różnorodności (Górny, Osipovič 2006; Babiński 2009). Killkupo-koleniowa nieobecność w Polsce i wieloetniczne pochodzenie badanych sprawiają też, że niejednokrotnie sami zainteresowani nie poczuwają się do bycia Polakami. Uwzględniając te zastrzeżenia, dla jasności wyводу stosuję jednak ww. upraszczające kategorie, które opisują młodą diasporę w krajach byłego Związku Radzieckiego. Ponadto, rodaków tam zamieszkujących określa się często zbiorczym terminem „Polacy ze Wschodu”. Jest to też termin emiczny, którym – w kontraście do mieszkańców Polski – posługują się tamtejsi Polacy do opisu własnej grupy. I choć w analizach migracji znaczenie terytorialne terminu „Wschód” wydaje się obecnie rozszerzać o dalsze kraje azjatyckie, co można wiązać z rosnącą imigracją z Azji do Polski, to w publikacji tej badanych będę nazywał „Polakami (osobami polskiego pochodzenia) z krajów byłego ZSRR” bądź „Polakami (osobami polskiego

pochodzenia) ze Wschodu”. Analogicznie, rozpatrując kwestię „korzeni” migrujących studentów, w odniesieniu do krajów wyjazdu (republik byłego ZSRR) i przyjazdu (Polski), stosując odpowiednio terminy „kraj urodzenia” i „kraj pochodzenia (przodków)”. W istniejących badaniach to ostatnie określenie zwyczajowo odnosi się do kraju wyjazdu migranta. W przypadku studentów z Litwy, Białorusi czy Ukrainy, gdzie od pokoleń zamieszkują ich rodziny, miejscem pochodzenia będzie Wileńszczyzna, Grodzieńszczyzna czy okolice Lwowa. Pomimo tego, dla podkreślenia związków, jakie łączą badaną zbiorowość, w tym grupę potomków Polaków przesiedlonych w głąb azjatyckiej części Rosji (ZSRR), to Polskę jako miejsce, do którego migrują do korzeni, ujmuję jako „kraj pochodzenia (przodków)”.

Książka ta jest efektem badań prowadzonych przeze mnie w latach 2011–2016 w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego na potrzeby pracy doktorskiej pt. *Studenci polskiego pochodzenia z krajów byłego ZSRR w Polsce: doświadczenia kulturowe a przemiany tożsamości*. Badania te podjąłem wówczas pod kierunkiem dr. hab. Andrzeja Piotrowskiego. Okres od obrony rozprawy doktorskiej w końcu 2016 r. do wydania tej książki poświęciłem natomiast na ponowną interpretację zebranych danych empirycznych i aktualizację informacji kontekstualnych o charakterze i skali procesów migracyjnych w Polsce. Samą realizację części badań empirycznych (20 z 60 wywiadów narracyjnych ze studentami i absolwentami oraz pięciu studiów przypadku, w tym wywiadów pogłębionych z przedstawicielami otoczenia instytucjonalnego) oraz przygotowanie i wydanie tej książki sfinansowało Narodowe Centrum Nauki w ramach grantu Preludium IV (nr umowy: UMO-2012/07/N/HS6/01457).

O ważności analiz decydują podejmowana problematyka i stosowana metoda badawcza. Badania te uwzględniają biograficzny wymiar migracji w naszym kraju, a zwłaszcza migracji do korzeni z wykorzystaniem ścieżki edukacyjnej, w tym sensie będąc próbą opisu tego nabierającego coraz większego znaczenia kanału mobilności. Nasilenie przepływów migracyjnych w Polsce ujmowane jest najczęściej w kontekście migracji zarobkowych czy – w ostatnim czasie – tzw. kryzysu uchodźczego z 2015 r. i obaw przed aktami terroru ze strony środowisk imigranckich w Europie. W dotychczasowych analizach polskich badaczy ginęły jednak indywidualne historie migrujących osób, w tym zwłaszcza migrantów powrotnych. Tymczasem dzięki zastosowaniu metody wywiadu narracyjnego badania te jako jedne z nielicznych uwzględniają biograficzny (procesualny) wymiar migracji w naszym kraju (por. Górny, Koryś 2009; Grabowska 2019). Pozwalają na bardziej dogłębne (niż w częściej stosowanych w badaniach migracji podejściach ilościowych) zrozumienie motywacji i przemian tożsamościowych towarzyszących migrantom w przenosinach do innego kraju. Wyposazają też badacza w nowe narzędzia do opisu ich adaptacji ze społeczeństwem

przyjmującym. Analizy te są przy tym ważne nie tylko z makrostrukturalnego punktu widzenia (np. atrakcyjności Polski dla rodaków na obczyźnie czy polityk migracyjnej i diasporycznej), ale stanowią wkład w znajdującą coraz więcej zwolenników metodę biograficzną.

Badania te są też istotne ze względu na uwarunkowania kontekstualne badanego problemu. Po pierwsze, są to nasilające się procesy migracji i internacjonalizacji szkolnictwa wyższego na świecie i w Polsce. Wzrost przepływów ludności najczęściej analizowany jest z perspektywy migracji ekonomicznych i określonych krajów docelowych. Przy uwzględnieniu jednak kontynuacji tych procesów w przyszłości ważne są też migracje edukacyjne. Rosnące zainteresowanie edukacją za granicą stanowi punkt wyjścia do otwarcia się młodzieży na inne kraje, a zatem i pozostania (czasowego lub na stałe) za granicą (Hut, Jaroszevska 2011).

Po drugie, decyduje o tym liczebność cudzoziemców polskiego pochodzenia, którzy podejmują naukę w naszym kraju. Wobec malejącej liczby rodzimych studentów – będącej pokłosiem niżu demograficznego i coraz liczniejszych wyjazdów edukacyjnych Polaków za granicę – uczelnie coraz szerzej otwierają się na cudzoziemców. Pozyskiwanie słuchaczy spośród cudzoziemców polskiego pochodzenia wydaje się być naturalną strategią dla instytucji szkolnictwa wyższego (Wyszyński 2011a). Ponadto, wobec rosnącej imigracji (zwłaszcza zza wschodniej granicy), ważne jest określenie znaczenia polskiego rynku edukacyjnego jako źródła pozyskiwania wykwalifikowanej siły roboczej. Badania te są jednymi z nielicznych opisujących rolę cudzoziemców polskiego pochodzenia w internacjonalizacji uczelni.

Po trzecie, migracje to temat silnie normatywnie obciążony. W konsekwencji kryzysu uchodźczego i strachu przed zamachami terrorystycznymi przypisywanymi imigrantom w ostatnich latach ma miejsce wyraźna politycyzacja i sekurytyzacja kwestii migracyjnej w Europie. Dyskursywne tworzenie wokół imigracji atmosfery zagrożenia skutkuje definiowaniem tego zjawiska w kategoriach „bezpieczeństwa” (Buraczyński 2015; Klaus 2017). Tradycyjnie jednak w dominującej polskiej narracji migracje były społecznie konstruowane głównie w kategoriach moralnych. Choć w następstwie masowej poakcesyjnej mobilności do pewnego stopnia uległy one banalizacji i czasowo (do momentu wybuchu kryzysu uchodźczego) straciły istotną kulturowo funkcję „odgraniczania” światów społecznych, jaką utrzymywały jeszcze przy poprzednich falach emigracji, nadal często ujmują się je w optyce moralnych zobowiązań wobec wspólnoty. Wyjazdy osób, które dobrowolnie opuszczają kraj, bywają rozumiane jako przeciwieństwo służby krajowi na co dzień pełnionej przez pozostające w nim osoby. Konsekwencją takiego rozumienia jest konstruowanie obrazów migrantów jako osób zagrożonych popadnięciem w degradację, których wyjazd jest „nienaturalny”, stanowi „stratę” i niesie zagrożenie tak dla moralnej, jak i fizycznej kondycji wspólnoty. I przeciwnie – migracja może być zalegitymizowana jedynie, gdy służy wykonaniu pewnej symbolicznej misji, np. odbywa się dla potrzeb kraju lub jest działaniem

wzmacniającym dominującą narracją na rzecz budowy kultury narodowej i polskości za granicą (Garapich 2009; por. Erdmans 1992; Micińska 2004; Galasińska 2009). Z tego dyskursu wydają się być wyłączeni jednak rodacy żyjący na obczyźnie wbrew własnej woli i z powodu traumatycznych wydarzeń historycznych (przesunięć granic czy wywózek). Są oni raczej wzorem do naśladowania w podtrzymywaniu polskości w niekorzystnych warunkach i wobec których państwo polskie ma moralne zobowiązania pomocy w ulżeniu ich bytności za granicą lub, lepiej, w powrocie do Polski (Głowacka-Grajper, Wyszyński 2011; Hut 2014).

W konsekwencji, po czwarte, jest to przyczynek do oceny kierunków rozwoju polskich polityk migracyjnej i diasporycznej. Abstrahując od moralnych i historycznych uzasadnień pomocy państwa dla tej grupy (Stefańska 2017), w kontekście utrzymującej się emigracji (w tym i edukacyjnej) młodych Polaków i jednocześnie rosnącej imigracji do naszego kraju, kwestia wspierania diaspor, w tym promowania polskich uczelni wśród jej członków, powinna zająć istotne miejsce w polityce migracyjnej RP. Tymczasem, jak pokazały m.in. analizy Pawła Huta (2002; 2014) i Roberta Wyszyńskiego (2005; 2011b), program powrotów z krajów byłego ZSRR jest nieefektywny. I choć ostatnio zliberalizowano przepisy dotyczące wjazdu, przedłużania pobytu i naturalizacji, to istniejące wsparcie finansowe i instytucjonalne nadal nie stwarza członkom diaspori wystarczających zachęt do liczniejszych przyjazdów i pozostania na dłużej w Polsce.

Po piąte, książka jest głosem w nabierającej szerokiego zasięgu dyskusji wokół imigracji do Polski. Uwaga badaczy koncentruje się jednak głównie na ekonomicznych i prawnych uwarunkowaniach przyjazdów cudzoziemców lub, z drugiej strony, barierach ich integracji. Zastrzeżenie to odnosi się też do dotychczasowych (nielicznych zresztą) badań sytuacji cudzoziemców polskiego pochodzenia podejmujących naukę w Polsce. O ile analizy dotyczące studentów cudzoziemców (ich problemów adaptacyjnych i procesu nauczania) podejmowane były już od lat 70. zeszłego stulecia (por. Chodakowska 1971), o tyle pierwsze badania sytuacji młodzieży polskiej w krajach poradzieckich datują się na początek lat 90. i dotyczą głównie metod ich nauczania (por. Mazur 1992 i czasopismo *Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*). Aż do przełomu wieków nie podejmowano jednak badań nad źródłami wiedzy o Polsce czy adaptacją i zmianami identyfikacji tej grupy po przyjeździe do kraju przodków. W tym kontekście warto wymienić indywidualne i zbiorowe prace Romana Dzwonkowskiego, Olega i Julii Gorbaniuków (1997; 1998; 2000; 2002) czy Małgorzaty Głowackiej-Grajper i Roberta Wyszyńskiego (2007; 2011; 2012). Stanowią one istotny wkład w badania nad młodymi Polakami z krajów byłego ZSRR (i dlatego są częstym punktem odniesienia dla prezentowanych analiz), choć mają głównie – ze wszystkimi swoimi zaletami i ograniczeniami – charakter ilościowy. Wyjątek stanowią analizy jakościowe dotyczące polskich studentów z Litwy, Białorusi, Ukrainy (Wyszyński 2005) i Kazachstanu (Wójcik-Żołądek 2013). Innym przypadkiem są badania Janusza Muchy (2003) nad Polakami z krajów poradzieckich na studiach

w Toruniu. Podejmowanego tematu nie wyczerpują też prace Justyny Godlewskiej (2004), Pawła Huta i Emilii Jaroszewskiej (2011), Zofii Kawczyńskiej-Butrym (2014), Karoliny Łukaszyk (2013) czy zespołów kierowanych przez Ewę Nowicką i Sławomira Łodzińskiego (1993) oraz Cezarego Żołądowskiego (2010), gdyż koncentrują się na wszystkich studentach-cudzoziemcach.

Obszerna jest literatura na temat historii i obecnej sytuacji diaspory polskiej. Pierwsze prace historyków, antropologów i socjologów, skupionych głównie wokół Komitetu Badania Polonii PAN (obecnego Komitetu Badań nad Migracjami PAN), pojawiły się w latach 70. zeszłego stulecia i z przyczyn politycznych ograniczały się do państw zachodnich, a zwłaszcza losów emigrantów w USA (np. Kubiak i in. 1988; Walaszek 1988). Obecnie zainteresowania badaczy skupiają się głównie na wyjazdach poakcesyjnych na Zachód (np. Grabowska-Lusińska, Okólski 2009; Górny i in. 2010; Lesińska i in. 2014). Istotną część stanowią analizy następstw tej emigracji dla państwa i rekomendacji służących zachęcaniu Polaków do powrotów, jak np. publikacje Instytutu Spraw Publicznych (2006, 2007). Należy wspomnieć o politologicznie zorientowanych pracach Macieja Duszczyka (2007) i Magdaleny Lesińskiej (2010, 2013), które traktują o polityce państwa wobec powrotów, głównie z Zachodu. Obecne są też opracowania dotyczące indywidualnych strategii powrotów, np. prace Agnieszki Fihel i in. (2012, 2013), Agaty Górny i Doroty Osipovič (2006), Izabeli Grabowskiej-Lusińskiej (Grabowskiej) (2010, 2019), Krystyny Iglickiej (2002, 2010), Dariusza Niedźwiedzkiego (2010). W ostatnim czasie, wraz z większym zaangażowaniem Polski w kontakty z diasporą (głównie w związku z koniecznością uregulowania relacji z migrantami poakcesyjnymi), coraz częściej w badaniach poruszane są też kwestie relacji państwa z diasporą. Warto tu wymienić prace Henryka Chałupczaka i in. (2014), Anny Fiń i in. (2013), Magdaleny Lesińskiej (2019), Michała Nowosielskiego i Witolda Nowaka (2017) czy Renaty Stefańskiej (2017). Osobną jeszcze część stanowią próby skonceptualizowania i uchwycenia terminologicznego całej zbiorowości Polaków za granicą (Drozdowski 1974; Paluch 1976; Kula 1999; Babiński 2009) i opisanie jej historii i obecnej sytuacji (Walaszek 2001; Babiński, Chałupczak 2007).

Badacze podejmują też problematykę obecności rodaków w krajach poradzieckich. Od momentu rozpadu ZSRR, gdy otworzyły się możliwości badań tamtejszych Polaków, kwestie te cieszą się zainteresowaniem antropologów i etnografów, by wymienić jedynie pozycje autorstwa Anny Engelking (2004), Iwony Kabzińskiej (1997, 2000, 2011) czy Ewy Nowickiej (2000a, 2011). Wśród ważniejszych prac socjologicznych należy wymienić te autorstwa Elżbiety Budakowskiej (1992), Hieronima Kubiaka i in. (1992), Cezarego Żołądowskiego (2003) czy Luby Jakubowskiej (2011). Problematyka Polaków w przestrzeni poradzieckiej jest też naturalnie przedmiotem badań historyków (Ciesielski i in. 2003; Kudela-Świątek 2013) i językoznawców (Rieger 1996). W polskiej nauce obecna jest wreszcie kwestia powrotów z krajów byłego ZSRR, zwłaszcza w ramach ścieżki repatriacyjnej. Trzeba tu wspomnieć opisujące instytucjonalny wymiar zjawiska opracowanie

Aleksandry Grzymały-Kazłowskiej i Haliny Grzymały-Moszczyńskiej (2012) czy prace Pawła Huta – i te indywidualne (2002, 2014) – i te napisane ze Sławomirem Łodzińskim (2008) czy redagowane z Łukaszem Żołądkiem (2013). Jednostkowy, w tym i tożsamościowy, wymiar repatriacji ukazują z kolei m.in. monografie Katarzyny Kość-Ryżko (2014) i Julii Sałacińskiej-Rewiakin (2014).

Publikacja podzielona jest na pięć rozdziałów. Pierwsze dwa odnoszą się do teoretycznych oraz metodologicznych ram badań. Przedstawiam w nich interdyscyplinarny przegląd literatury dotyczącej migracji w Polsce i na świecie, z naciskiem na kwestie diaspory oraz migracji powrotnych i edukacyjnych. I tak, w rozdziale I, po wprowadzeniu ukazującym globalny kontekst, przedstawiam historię ruchów migracyjnych w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem imigracji ostatnich lat. Omawiam też działania władz wobec zwiększającej się imigracji do naszego kraju. Następnie przedstawiam teorie i definicje dotyczące problematyki diaspor i migracji powrotnych oraz sposobów kategoryzowania diaspory polskiej. Zarysowuję też historię oraz obecną sytuację Polaków w krajach poradzieckich. Opisuję następnie ścieżki przyjazdów rodaków z tego obszaru, co służy konceptualizowaniu omawianej kwestii biograficznego wymiaru migracji. Rozdział ten kończy się opisem makrostrukturalnych czynników decydujących o mobilności edukacyjnej tamtejszych Polaków i osób polskiego pochodzenia oraz znaczenia ich przyjazdów w migracjach powrotnych do Polski. W rozdziale II nakreśliłam zaś kluczową kategorię analityczną – tożsamość. Ta część pracy kończy się rozważaniami metodologicznymi obejmującymi stosowane metody badawcze.

Druga część książki opiera się na wynikach analiz zebranego materiału empirycznego. Opisane wcześniej ramy makrostrukturalne migracji do korzeni z wykorzystaniem ścieżki edukacyjnej konfrontuję z autobiograficznymi opowieściami młodych Polaków z krajów poradzieckich. W kolejnych trzech rozdziałach omawiam poszczególne etapy ich procesu migracyjnego – od wyboru ścieżki migracji (przygotowania do wyjazdu do Polski) w rozdziale III, poprzez akt migracji i doświadczenia adaptacyjne (pobyt w Polsce) w rozdziale IV, na przemianach tożsamościowych kończąc (decyzje dotyczące przyszłości) w rozdziale V. Takie zestawienie zgromadzonego materiału biograficznego z jego kontekstem makrostrukturalnym ma ukazać złożoność badanego wymiaru migracji. Zakończenie pracy zawiera podsumowanie i interpretację wyników badań w świetle postawionych pytań badawczych.

Publikacja ta nie powstałaby bez pomocy i życzliwości wielu osób. W pierwszym rzędzie kieruję podziękowania do narratorów, którzy podzielili się ze mną swoimi historiami życia. Bez ich zaufania realizacja badań nie byłaby możliwa. Dziękuję wszystkim osobom, które pomogły mi dotrzeć do badanych. Profesorowi Andrzejowi Piotrowskiemu, promotorowi mojej rozprawy doktorskiej, składam wyrazy wielkiego podziękowania za bezcenne uwagi, inspiracje i nieustające wsparcie w trakcie badań terenowych, analizy wyników i przygotowywania książki. Wielogodzinne rozmowy toczone z profesorem wokół problemów tożsamości, migracji i kontaktu kulturowego pozwoliły nadać tej pracy ostateczny kształt. Pragnę podziękować za cenne uwagi recenzentom doktoratu: prof. Zbigniewowi Bokszańskiemu i dr. hab. Sławomirowi Łodzińskiemu, prof. UW. Profesor Łodziński podjął się również roli recenzenta tej książki, za co serdecznie dziękuję. Wyrazy podziękowań składam też pracownikom i doktorantom Instytutu Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego: prof. Kai Kaźmierskiej, dr. Kamili Białej, dr. Agacie Chutnik i dr. Katarzynie Waniek za dyskusje wokół zebranych danych empirycznych oraz wskazówki analityczne i literaturowe. Rodzicom i przyjaciołom dziękuję za entuzjazm i wszelką pomoc okazywaną na różnych etapach pisania książki. Żonie Mai dziękuję zaś za wielką cierpliwość i wsparcie w znoszeniu trudów tego przedsięwzięcia.

Rozdział I

Polska diaspora w krajach byłego ZSRR

1. Polska na mapie globalnych ruchów migracyjnych

Polska odgrywa ważną rolę na mapie historycznych i współczesnych migracji ludności. Wielowiekowe wychodźstwo sprawiło, że do niedawna Polskę uznawano za typowy kraj emigracyjny, ewentualnie – w ostatnich latach – za kraj tranzytu cudzoziemców. Po 1989 r. pojawiały się co prawda spekulacje o rychłej licznej imigracji, a do naszego kraju mieli masowo napływać imigranci po upadku ZSRR (otwarcie granic państw postkomunistycznych) czy akcesji do UE (by wypełnić luki na rynku pracy wywołane emigracją Polaków). Scenariusze te jednak nie sprawdziły się, a Polska długo pozostawała krajem o niskim odsetku cudzoziemców. Niemniej jednak ostatnie lata to okres przeistaczania się kraju tradycyjnie emigracyjnego w kraj emigracyjno-imigracyjny, a w następnych dekadach – jak można sądzić – w kraj imigracji (Fihel, Okólski 2018). Nim omówię charakterystykę i skalę tych ruchów migracyjnych, w tym i migracji powrotnych z krajów poradzieckich, warto wpisać je w szerszy kontekst globalnych migracji.

1.1. Migracje na świecie

Upadki kolejnych reżimów, upowszechnienie się wolnego rynku oraz nowe środki transportu i komunikacji sprawiają, że przemieszczanie się ludzi jest coraz łatwiejsze. Celem imigracji nie są już tylko tradycyjnie Europa Zachodnia i Ameryka Północna, ale i Azja Południowo-Wschodnia czy kraje Zatoki Perskiej (Castles, Miller 2011; Okólski 2011). Masowej ruchliwości towarzyszą przekształcenia społeczeństw zachodnich, w których sztywne klasy społeczne, osiadły tryb życia i stabilne zatrudnienie zastępuje nowa cecha – mobilność. Obserwuje się obecnie – argumentuje John Urry – „zwrot mobilnościowy” (*mobility turn*) (2009). Wyraża

się on w dyskursie ponowoczesności, w którym kondycję jednostki opisuje się – za Zygmuntem Baumanem (1993) – metaforą „włóczęgi” czy „turysty” znajdującego się w bezustannym ruchu i nigdzie nie zapuszczającego trwale korzeni.

Nie jest to jednak pełny obraz globalnej ruchliwości ludności. Wbrew obiegowym opiniom znakomitą większość stanowią ludzie niepodlegający migracji zagranicznych. Międzynarodowa Organizacja ds. Migracji (IOM) szacowała, że w 2015 r. liczba osób żyjących poza krajem pochodzenia sięgała 244 mln, czyli 3,3% z 7,5 mld mieszkańców globu. Znacznie częściej migrowano natomiast w granicach państw – w 2009 r. było to około 740 mln osób (IOM 2018). To swoisty „paradoks niemobilności”, gdy w świecie swobodnego przepływu dóbr, kapitału i wiedzy kolejny z czynników produkcji – człowiek – doświadcza w praktyce trudności w poruszaniu się między państwami (Malmberg 1997). Migracje są nadal raczej przymusem podyktowanym poszukiwaniem lepszego życia niż dobrowolną decyzją jednostek. Ludzi „globalnych”, którzy korzystają z otwarcia granic, jest znaczna mniejszość (Boksański 2005). Są to głównie mieszkańcy bogatej Północy, którzy posiadają kapitał (ekonomiczny i społeczno-kulturowy) do opuszczenia swych krajów. Mieszkańcom biedniejszego Południa, mimo woli wyjazdu, często pozostają migracje wewnątrz swoich krajów (Malmberg 1997).

Odsetek migrantów międzynarodowych na tle wzrastającej liczby mieszkańców globu od lat utrzymuje się na – wydawać by się mogło niskim – poziomie około 3%. Oznacza to, że z roku na rok liczba migrantów również rośnie. Tylko w latach 1990–2015 liczba migrantów zagranicznych w wartościach bezwzględnych wzrosła o prawie 60%. W 2015 r. głównymi obszarami imigracji były Europa i Azja (po 75 mln), i Ameryka Północna (54 mln). Najczęściej na kraj emigracji wybierano USA (47 mln), Niemcy (12 mln) i Rosję (11 mln) (IOM 2018). W Unii Europejskiej w 2013 r. ponad 34 mln z 507 mln jej mieszkańców (7%) przyszło na świat poza krajem pobytu. Dwóch na trzech imigrantów (20,5 mln) pochodziło przy tym spoza UE (OECD 2018). Pomimo wzrastającej presji migracyjnej z zewnątrz, czego ostatnim symptomem był kryzys uchodźczy z 2015 r., tak napływ, jak i liczba już rezydujących w Unii migrantów z krajów trzecich pozostaje od kilku lat na stałym poziomie. Szacuje się jednak, że do 2030 r. populacja UE w wieku produkcyjnym zmniejszy się o 20 mln, co zapewne zwiększy zapotrzebowanie na zagraniczną siłę roboczą. Tymczasem od lat 90. zachodnioeuropejskie rządy bardziej skłaniają się ku ochronie swych rynków pracy i opiekuńczego modelu państw poprzez kontrolowanie napływu nieobywateli. Wraz z kolejnymi rozszerzeniami UE starały się promować migracje wewnątrzunijne (głównie ze wschodu na zachód), a ograniczać dostęp dla osób z państw trzecich i zapobiegać migracjom nierejestrowanym. Polityki integracyjne też nabrały bardziej asymilacyjnego i selektywnego charakteru niż w poprzednich dekadach. Ostatnie kryzysy finansowy i uchodźczy jeszcze ten trend umocniły (Penninx 2016).

O istotności migracji nie przesądza jedynie ich masowość. Ruchy ludności są też zasadniczym elementem (tak impulsem, jak i konsekwencją) strukturalnych